

DE OPSTAND 1568-1648

DE STRIJD IN DE ZUIDELIJKE
EN NOORDELIJKE NEDERLANDEN

Arnout van Cruyningen

Arnout van Cruyningen

DE OPSTAND 1568-1648

DE STRIJD IN DE ZUIDELIJKE
EN NOORDELIJKE NEDERLANDEN

Uitgeverij Omniboek

Woord vooraf

In *De Opstand* is gekozen voor een thematische indeling, met een sterke nadruk op levensbeschrijvingen van hoofdrolspelers. Belangrijke personen zijn ondergebracht in hoofdstukken over een bepaalde groep: geuzen, koninklijke dienaren, de Nassaus, Zuid-Nederlandse immigranten enzovoort. Dat zorgt ervoor dat de verschillende hoofdstukken meestal weer ‘bij het begin’ beginnen, dat er vaak in de tijd wordt gesprongen. Om de chronologie in het zicht te kunnen blijven houden en de lezer het overzicht niet te laten verliezen, begint het boek met een compacte beschrijving van de hele periode (1568-1648) in hoofdstuk 1, een aangepaste en ingekorte versie van een tekst die onlangs is verschenen in *De Tachtigjarige Oorlog*, in de reeks *Waar en Wanneer* van Uitgeverij Omniboek, en eindigt het met een chronologisch overzicht, een reeks jaartallen als houvast. De jaartallen 1568-1648 uit de titel vormen uiteraard geen absolute begrenzing. Het traditioneel als beginpunt van de Tachtigjarige Oorlog aangeduide jaar 1568 hebben geschiedschrijvers achteraf gekozen omdat het niet alleen mooi leek om op dat mooie, ronde getal tachtig uit te komen, maar ook om met een ‘eigen’ overwinning (bij Heiligerlee) te beginnen. Het verhaal begint eerder, zoals het ook niet helemaal afgelopen is met de in 1648 gesloten Vrede van Münster. De ondertitel, ‘de strijd in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden’, wil uitsluitend aangeven dat is geprobeerd een ‘hollandocentrische’ benadering van de Opstand te vermijden en het zuiden en zuiderlingen de belangrijke plaats in deze geschiedenis te geven die hun toekomst. Er wordt natuurlijk getracht ieder recht te doen, al zal het de lezer waarschijnlijk niet ontgaan dat de schrijver een protestantse Noord-Nederlander is.

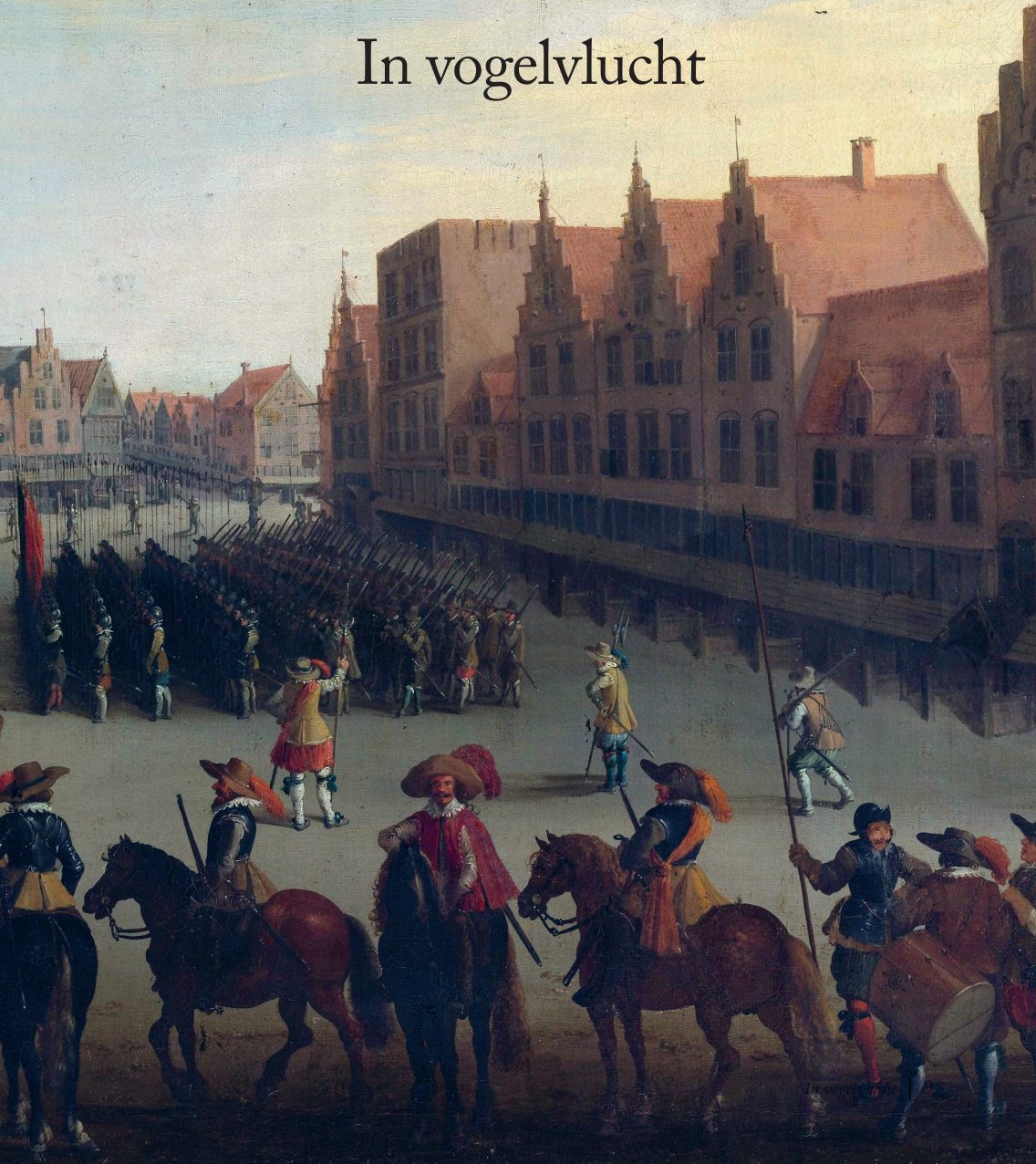
De vorm waarin het boek is gegoten, met veel biografische schetsen die ook afzonderlijk kunnen worden gelezen, maakt het helaas onvermijdelijk dat wie het wel in zijn geheel tot zich neemt, hier en daar op doublures zal stuiten. Jezelf herhalen is echter te verkiezen boven jezelf tegenspreken. Het notenapparaat, zo het die naam al verdient, is zo klein mogelijk gehouden, en beperkt zich hoofdzakelijk tot citaten die aan andere auteurs zijn ontleend.

Arnout van Cruyningen

Hoofdstuk 1

In vogelvlucht

Vanaf de vijftiende eeuw kwamen steeds meer ‘landen van herwaarts over’ in handen van de hertogen van Bourgondië, leden van een tak van het Franse koningshuis Valois. De Lage Landen, ongeveer het grondgebied van de huidige Benelux, vormden geen staatkundige eenheid maar waren afzonderlijke hertogdommen, graafschappen, bisdommen en heerlijkheden die hun gewestelijke eigenheid en voorrechten hartstochtelijk verdedigden. Dat bleven ze met alle kracht doen toen steeds meer gewesten in het bezit van één en dezelfde dynastie kwamen. De Bourgondische hertogen riepen enkele gemeenschappelijke regeringsinstellingen in het leven en probeerden het bestuur enigszins te centraliseren, maar die pogingen stuitten op veel verzet. De gewesten en opkomende steden stonden pal voor hun privileges.

In 1477 sneuvelde hertog Karel de Stoute van Bourgondië. Hij had geen mannelijke erfgenaam en werd daarom opgevolgd door zijn dochter, Maria van Bourgondië. Zij kwam op de troon in een bijna uitzichtloze situatie. De Franse koning trok tegen de nieuwe hertogin op en er bestond veel weerstand in de Nederlanden tegen de centralisatiepolitiek die Karel de Stoute had gevoerd. Maria had snel geld nodig om haar landen tegen de oprukkende Franse legers te beschermen en aarzelde niet. Zij riep onmiddellijk de Staten-Generaal, de vertegenwoordiging van alle gewesten, bijeen en stond vlot de gevraagde concessies toe in een document dat later de naam ‘Groot Privilege’ kreeg. Kort na de regeringsaanvaarding wist Maria haar positie te versterken door een huwelijk aan te gaan met aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk, een zoon van keizer Frederik III. Door dit huwelijk raakte de Bourgondische erfenis verbonden met het huis Habsburg en werden de Bourgondische Nederlanden uiteindelijk de ‘Habsburgse Nederlanden’.

Maria kwam in 1482 om het leven door een ongelukkige val van haar paard. Zoon Filips de Schone volgde haar op, maar was nog veel te jong om

zelf te regeren, dus zijn vader Maximiliaan trad op als regent. Maximiliaan en de vorsten die na hem regeerden, maakten de Nederlanden tot onderdeel van hun grotere Habsburgse bezit. Internationale en dynastieke belangen kregen voorrang. In 1494 droeg Maximiliaan, inmiddels keizer van het 'Heilige Roomse Rijk', het bestuur over de Nederlanden over aan Filips de Schone. Die trouwde in 1496 met Johanna, dochter en erfopvolgster van de 'Katholieke Koningen' Ferdinand en Isabella van Aragon en Castilië. Zo ontstond de connectie met Spanje. Filips de Schone werd in 1506 koning van Castilië maar overleed datzelfde jaar. Keizer Maximiliaan trad weer op als regent, nu voor Filips' zoon Karel, en Maximiliaans dochter Margaretha werd landvoogdes. Het op de Habsburgse belangen gerichte bestuur van Maximiliaan en Margaretha riep weerstand op, en de Nederlandse gewestelijke vertegenwoordigers reageerden opgelucht toen de jonge Karel in 1515 meerderjarig werd verklaard. Karel ging even later ook regeren als koning van Spanje, en in

Margaretha van Oostenrijk (1480-1530), hertogin van Savoye. Olieverf op paneel, Bernard van Orley, zestiende eeuw (Monastère royal de Brou).

1519 volgde hij bovendien zijn grootvader Maximiliaan op, als keizer Karel V. In de Nederlanden stelde hij zijn tante Margaretha van Oostenrijk, hertogin van Savoye, opnieuw aan als landvoogdes. In 1531 werd zij als landvoogdes opgevolgd door Karels zuster Maria, koningin-weduwe van Hongarije.

Onder Karel V werden ook de laatste van de 'Zeventien Provinciën' onder Habsburgs bestuur gebracht: Friesland, Overijssel, Groningen en Drenthe, Utrecht en ten slotte (in 1543) Gelre en Zutphen. Alleen het prinsbisdom Luik bleef buiten de Habsburgse Nederlanden, die Karel V graag nog wat zou hebben uitgebreid in noordoostelijke richting. De uitbreiding bleef echter beperkt tot het graafschap Lingen. In 1548 maakte Karel de Nederlanden, samengebracht in de zogenaamde 'Bourgondische Kreits' (of Kring), nog losser van het Heilige Roomse Rijk, en een jaar later regelde hij in de Pragmatieke Sanctie de erfopvolging. Alle gewesten zouden in de toekomst verenigd blijven onder één en dezelfde vorst. Karels zoon Filips werd erkend als de eerste van die opvolgers.

Maria (1505-1558), koningin van Hongarije en Bohemen, zuster van Karel V. Gravure FransHuys, zestiende eeuw (Rijksmuseum, Amsterdam).

Een van de grootste problemen waar Karel V in Duitsland mee te kampen had, was het opkomende protestantisme. In 1517 maakte de voormalige augustijner monnik Maarten Luther zijn stellingen bekend tegen de aflatenhandel in de rooms-katholieke kerk, de ‘verkoop’ van strafvermindering in het vagevuur. De denkbeelden van Luther verspreidden zich ook over de Nederlanden. Kooplieden en schippers brachten ze mee en monniken van de orde waartoe Luther had behoord, gaven ze door. De boekdruk-kunst had uiteraard een belangrijk aandeel in de verspreiding van Luthers geschriften. Karel V en zijn landvoogdessen stelden zich teweer tegen denkbeelden die zij als gevaarlijke dwalingen beschouwden. Hoewel het lutheranisme niet echt wortel schoot in de Nederlanden, was hier wel een voedingsbodem voor hervormingsgezinde stromingen. Al vóór Luther was er kritiek geuit op misstanden in de kerk. En hoewel de grote humanistische geleerde Erasmus van Rotterdam de ideeën van Luther weliswaar sympathiek maar te radicaal vond, zien velen in hem een wegbereider van de Reformatie. Karel V verbood de geschriften van Luther en stelde in de jaren twintig van de zestiende eeuw een keizerlijk inquisiteur in deze gewesten aan. In de Zuidelijke Nederlanden vonden vanaf 1523 terechtstellingen van ketters plaats op de Grote Markt in Brussel. De eerste Noord-Nederlandse protestantse martelaar was oud-priester Jan de Bakker, een zogeheten sacramentariër, die in 1525 ter dood werd gebracht bij de Gevangenpoort in Den Haag. De laatste, uiterst strenge verordening van Karel V tegen ketterij, het zogenoemde ‘Bloedplakkaat’ uit 1550, zou tot 1575 van kracht blijven. Tot 1550 behoorden de meeste slachtoffers van de strenge kettervervolgving overigens tot de radicale stroming van de wederdopers. De ‘calvinistische’ stroming, naar de Franse hervormer Johannes Calvijn (Jehan Cauvin), sloeg in de Nederlanden vrij laat aan, aanvankelijk vooral in het zuiden. Antwerpen groeide uit tot een belangrijk centrum van de nieuwe leer, die een snelle opmars in zuidwestelijke gebieden beleefde. De lijnen tussen de verschillende stromingen waren overigens nog niet zo duidelijk getrokken, en ook veel mensen die zich als katholiek bleven beschouwen, sympathiseerden met sommige denkbeelden van hervormers. Het harde optreden van de overheid leek een averechts effect te hebben. Daarnaast rees er verzet tegen de inpassing van deze gewesten in de Habsburgse machtspolitiek, het streven naar de hegemonie in Europa, en dan vooral tegen de pogingen om de Nederlanden te laten meebetalen aan deze politiek, met name aan de oorlog tegen Frankrijk.

Karel V, afgebeeld als keizer, en Filips II als prins met zijn hand op een wereldbol. Olieverf op doek, Antonio Arias Fernández, 1639-1640 (Museo del Prado, Madrid).

In oktober 1555 deed Karel V, moe en versleten, om te beginnen afstand van zijn heerschappij over de Nederlanden. Tijdens de abdicatieceremonie in Brussel werd hij ondersteund door een van de voornaamste edelen, de jonge prins Willem van Oranje. Later legde hij ook zijn andere kronen neer. Het Habsburgse Rijk werd bij zijn aftreden in tweeën gedeeld. Karels zoon, Filips II, ging regeren over Spanje en alle overzeese bezittingen, de Italiaanse landen en de Nederlanden. Aan Karels jongere broer Ferdinand vielen de Oostenrijkse erflanden en de keizerstitel toe. De Nederlanden raakten dus verder verstrengeld met Spanje, een rijk waarmee ze weinig gemeen hadden. Het is een van de intrigerende ‘Wat als’-vragen in de Nederlandse geschie-

denis hoe het deze gewesten zou zijn vergaan als ze niet aan koning Filips II maar aan keizer Ferdinand I waren toegewezen.

Op het moment van de troonsafstand van Karel V verbleef de nieuwe heerser Filips II in de Nederlanden, en hij zou er in verband met de oorlog tussen Spanje en Frankrijk nog enkele jaren doorbrengen. Filips II was niet het monster dat sommige vaderlandse geschiedschrijvers van hem hebben willen maken, maar hij was geen gemakkelijke man en hij was vooral door en door Spaans. De koning werkte hard en was plichtsbewust, maar ook somber en wantrouwend. Hij was vooral erg vroom, hechtte grote waarde aan relikwieën en wilde de 'Heilige Moederkerk' tot elke prijs beschermen. Dat laatste stond bij alles wat Filips II deed voorop, en daarvoor had hij alles over. Het oude geloof wilde hij onverkort handhaven, en alle ketterij met wortel en tak uitroeien. Die rechtlijnigheid oogstte bewondering in Spanje, maar kon in de Nederlanden met al die andere tradities, privileges en ideeën bijna niet anders dan tot grote moeilijkheden leiden.

In het jaar van Filips' vertrek naar Spanje, 1559, vroegen de Staten-Generaal hem dringend buitenlandse troepen zo snel mogelijk terug te trekken en de 'eigen' edelen een groter aandeel in het landsbestuur te geven. Filips wees echter vooral op de noodzaak de ketters te vervolgen. Hij benoemde bij zijn vertrek, dat definitief zou blijken, weliswaar enkele hoge edellieden, zoals prins Willem van Oranje, tot stadhouder van een of meer gewesten, maar zij dienden zich te voegen naar de landvoogdes, die zich op haar beurt moest houden aan de instructies van de koning. Tot landvoogdes had Filips II zijn halfzuster Margaretha aangesteld. Zij liet zich weliswaar formeel adviseren door de in de Raad van State vertegenwoordigde en in veel gevallen als stadhouders optredende leden van de hoge adel, maar toch vooral door een drietal ambtelijke adviseurs. De hoofdrol in wat spottend de 'Achterraad' werd genoemd, vervulde Antoine Perrenot van Granvelle, bisschop van Atrecht.

De leden van de hoge adel zagen met lede ogen aan hoe groot Granvelles invloed was. Het verzet daartegen nam nog toe nadat Granvelle tot kardinaal was verheven en als aartsbisschop van Mechelen primaat van de rooms-katholieke kerk in de Nederlanden werd. Die verheffing was een uitvloeisel van de nieuwe kerkelijke indeling van de Nederlanden in een aantal logischer begrensde bisdommen. Hoewel de herindeling geen onzinnige maatregel was, stuitte die om uiteenlopende redenen op verzet van geestelijken, adel en bevolking. De lagere geestelijkheid was bang dat er meer op hen gelet zou wor-

den, en de adel maakte zich zorgen dat de hogere opleidingseisen het moeilijker zouden maken om jonge telgen aan een ambt in de kerk te helpen. Daar kwam nog bij dat de hoge edelen niet in de herziening gekend waren. De bevolking was vooral bevreesd dat een en ander zou leiden tot efficiëntere en nog strengere maatregelen tegen iedere vorm van ketterij. Vooral in het zuiden groeide in deze jaren de aanhang van de calvinisten. De weerstand tegen kardinaal Granvelle werd op den duur zo sterk – niet alleen de leden van de hoge adel eisten zijn vertrek, maar ook de landvoogdes distantieerde zich uiteindelijk van hem – dat hij het veld moest ruimen. In 1564 vertrok Granvelle uit de Nederlanden, officieel om zijn oude moeder te bezoeken.

Margaretha van Oostenrijk (1522-1586), hertogin van Parma en Piacenza. Olieverf op doek, A. Mor, 1562 (Gemäldegalerie, Berlijn).

De aftocht van de kardinaal zorgde er niet alleen voor dat de hoge adel weer een grotere stem kreeg, maar tevens dat de gelederen van de hierdoor bemoedigde calvinisten werden versterkt. Velen in de Lage Landen, ook de nog steeds overgrote meerderheid van katholieken, keurden al te hardvochtig optreden tegen hervormingsgezinden af. De Prins van Oranje sprak zich er

steeds openlijker tegen uit, en de graaf van Egmont ging naar Spanje om de situatie aan de koning uit te leggen en wensen kenbaar te maken. Filips II liet zich echter niet vermurwen. In 1565 bond hij de landvoogdes nog eens schriftelijk op het hart om de kettervervolgung met alle kracht voort te zetten, en geen gehoor te geven aan de roep om het bestuur anders in te richten en de Staten-Generaal bij elkaar te laten komen.

De reactie in de Nederlanden op de koninklijke 'brieven uit het bos van Segovia' was dramatisch. De markies van Bergen en de Prins van Oranje wilden hun publieke ambten uit protest neerleggen, en andere hoge edelen distantiëerden zich eveneens van het koninklijk bestuur. De landvoogdes verzocht allen met nadruk om toch vooral aan te blijven. Onder leiding van Hendrik van Brederode en Lodewijk van Nassau, een broer van Willem van Oranje, keerden ruim 400 meest lagere edelen zich in een 'Compromis' (of 'Eedverbond') tegen de inquisitie en maatregelen tegen ketterij, vervat in regeringsordinanties, de zogenoemde 'plakkaten'. Het Eedverbond telde een aantal protestanten, onder wie de voornaamste leiders Brederode en Lodewijk van Nassau, maar de meerderheid was rooms-katholiek.

Hendrik van Brederode (1531-1568). Illustratie in: P.C. Bor, *Oorspronck, begin ende vervolgh der Nederlandsche oorlogen*, deel 1, Leiden/Amsterdam, zeventiende eeuw (Bibliotheek Vredespaleis, Den Haag).

De Slag bij Heiligerlee op 23 mei 1568 geldt als het traditionele beginpunt van de Tachtigjarige Oorlog, tegenwoordig meestal de Nederlandse Opstand genoemd. Dit conflict in de Lage Landen wordt vooral als een vrijheidsstrijd gezien, maar godsdienstige motieven mogen we niet uit het oog verliezen. De Opstand maakte ook deel uit van het grote Europese conflict tussen protestantse en rooms-katholieke mogendheden. Een aantal gewesten maakte zich in deze periode los van hun Spaanse vorst, Filips II. Onder de Habsburgers was de enig toegestane religie het katholicisme, maar ook in de Lage Landen verspreidden de ideeën van de Reformatie zich razendsnel. Filips II duldde echter geen afwijkende religie, protestanten werden vervolgd. Een ander belangrijk twistpunt was het innen van belastingen. Alva, door Filips II aangesteld als landvoogd, maakte zich niet alleen gehaat door zijn hardhandige optreden maar ook door zijn belastingmaatregelen.

De Opstand bracht enorme veranderingen teweeg, zelfs in de gewesten die uiteindelijk onder Habsburgs bewind bleven. In de vrijgevochten gewesten, de Verenigde Provinciën, begon een ongekeerde bloeiperiode, de Gouden Eeuw.

Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl

